

XXLII. přednáška: Cesty k tvorbě symptomů

260

...

Vraťme se nyní opět k symptomům. Ty tedy vytvářejí náhražku za odepřené sexuální ukojení tím, že libido regreduje k dřívějším obdobím, s čímž je nerozlučně spjat návrat k ranějším vývojovým stupňům objektivní volby nebo sexuální organizace. Hned na počátku jsme slyšeli, že neurotik utkvívá někde ve své minulosti; nyní víme, že je to nějaké období minulosti, kdy jeho libido nepostrádalo ukojení, kdy byl šťastný. Hledá tak dlouho ve své životní historii, až takovou dobu najde, i kdyby se musel vrátit až k období svého kojeneckého života, jak si na ně vzpomíná nebo jak si je představuje na základě pozdějších podnětů. Symptom opakuje nějak onen raně infantilní způsob ukojení, které je ovšem cenzurou vzešlou z konfliktu deformováno, zpravidla změněno v pocit utrpení a smíšeno s prvky převzatými z toho, co bylo podnětem onemocnění. Způsob ukojení, které symptom přináší, má v sobě hodně podivného. Nejde snad o to, že toto ukojení je pro osobu samu nepoznatelné, neboť ta je pociťuje spíš jako utrpení a stěžuje si na ně. Tato proměna je výsledkem psychického konfliktu, pod jehož tlakem se symptom musel vytvořit. Co bylo kdysi pro jednotlivce ukojením, musí právě dnes budit jeho nesouhlas nebo odpor. Můžeme pro takovou změnu významu uvést nenápadný, ale poučný příklad. Totéž dítě, které dychtivě sálo mléko z mateřského prsu, dává zpravidla o několik let později proti pití mléka najevo silný odpor, jehož překonání působivá výchově nesnáze. Tento odpor se stupňuje až k hnusu, když je na mléku nebo na nápoji, do něhož je přimíšeno, škraloup. Nelze asi vyloučit, že tato kůžička škraloupu vyvolává vzpomínku na mateřský prs, po němž kdysi dítě tolik dychtilo. Mezi tím leží ovšem traumaticky působící prožitek odstavení.

Je tu však ještě i něco jiného, co působí, že nám symptomy připadají podivné a jako prostředek libidinózního ukojení nepochopitelné. Vůbec nám totiž nepřipomínají nic z toho, od čeho obvykle očekáváme ukojení. Většinou nepřihlížejí k objektu a tím se vzdávají vztahu k zevní realitě. Chápeme to jako následek odvratu od principu reality a návratu k principu slasti. Je to ale také návrat k jistému druhu rozšířeného autoerotismu, autoerotismu, který poskytoval sexuálnímu pudu první ukojení. Namísto změny zevního světa staví nějakou změnu na vlastním těle, tedy vnitřní akci namísto akce vnější, přizpůsobení namísto jednání, což opět odpovídá agresi z fylogenetického hlediska nanejvýš významné. Pochopíme to teprve v souvislosti s jedním novým poznatkem, který nám poskytnou analytické výzkumy zaměřené na tvorbu symptomů. Dále si vzpomeneme, že při tvorbě symptomů spolupůsobily tytéž nevědomé procesy jako při tvorbě snů, totiž zhuštění a přesun. Symptom představuje podobně jako sen nějaké přání jakožto splněné, nějaké ukojení infantilního typu, ale maximálním zhuštěním může být toto ukojení vtěsnáno do jediného počítku nebo inervace, extrémním přesunem může být omezeno na

261

jedinou jednotlivost celého libidinózního komplexu. Není divu, že i nám často působí nesnáze rozpoznat v symptomu předpokládané libidinózní ukojení, ale předpoklad se pokaždé potvrdí. Řekl jsem vám, že nás čeká ještě jeden nový poznatek; jde opravdu o něco překvapivého a matoucího. Jak víte, analýzou dospíváme od symptomů k poznání infantilních prožitků, na které je libido fixováno a které poskytují pro symptomy materiál. Nuže, ono překvapení spočívá v tom, že tyto dětské scény nejsou vždycky pravdivé. Ba, jsou nepravdivé ve většině případů a v některých případech jsou v přímém protikladu k historické pravdě. Vidíte, že toto zjištění je jako málokteré jiné způsobilé k tomu, aby zdiskreditovalo buďto analýzu, která vedla k takovému výsledku, anebo nemocné, na jejichž výpovědích je vybudována jak analýza, tak i naše chápání neuróz. Kromě toho je tu však ještě něco neobyčejně matoucího. Kdyby infantilní prožitky, které analýza vynáší na světlo, byly pokaždé skutečné, měli bychom pocit, že se pohybujeme na bezpečné půdě, a kdyby byly pravidelně falešné, kdyby

se pokaždé ukázalo, že jsou to výmysly a fantazie pacientů, museli bychom vratkou půdu opustit a uchýlit se jinam. Ale není tomu ani tak ani tak, nýbrž situace je prokazatelně taková, že dětské prožitky zkonstruované nebo vybavené v analýze jsou jednou nepopíratelně falešné, podruhé však zrovna tak bezpečně správné, a ve většině případů představují směs pravdy a výmyslu. Symptomy jsou pak tedy brzy znázorněním prožitků, k nimž skutečně došlo a kterým můžeme připsat vliv na fixaci libida, brzy zas znázorněním pacientových fantazií, které se ovšem vůbec nehodí k tomu, abychom jim přisoudili nějakou etiologickou roli. Je těžko se v tom vyznat. První oporu najdeme snad v jednom obdobném zjištění, že totiž jednotlivé vzpomínky z dětství, které lidé odjakživa a dříve, než se podrobili jakékoli analýze, chovali ve svém vědomí, mohou být zrovna tak zfalšované, anebo alespoň vydatně mísit pravdu s výmyslem. Průkaz této nesprávnosti zde zřídka působívá nesnáze, a tak máme alespoň útěchu, že na tomto neočekávaném zklamání nemá vinu analýza, nýbrž nějak nemocní sami.

Zamyslíme-li se nad tím trochu, snadno pochopíme, co nás na této situaci tak mate. Je to nízké hodnocení reality, zanedbávání rozdílu mezi ní a fantazií. Jsme v pokušení cítit se dotčeni, že nás nemocný zaměstnával vymyšlenými historkami. Skutečnost jeví se nám jako něco naprosto odlišného od výmyslu a těší se u nás zcela jinému ocenění. Totéž stanovisko zaujímá ostatně ve svém normálním myšlení i pacient sám. Když nám ve svých sděleních podává onen materiál, který nám odhaluje v pozadí symptomů situace představující splnění přání a napodobující dětské prožitky, jsme zpočátku ovšem na pochybách, jde-li o skutečnost, nebo o fantazie. Později jsme s to podle jistých známek tuto otázku rozhodnout a stojíme před úkolem sdělit svůj náhled i nemocnému. To se

262

však v žádném případě neobejde bez nesnází. Povíme-li mu hned na počátku, že nyní začíná vybavovat fantazie, kterými opřel historii svého dětství, tak jako každý národ opřádá svůj zapomenutý pravěk pověstmi, zjistíme, že jeho zájem o další sledování příslušného tématu náhle nežádoucím způsobem poklesne. Chce se také dovědět věci, které jsou skutečné, a pohrdá všemi „výmysly“. Zanecháme-li ho však až do chvíle, kdy budeme s tímto kusem práce hotovi, ve víře, že se zabýváme pátráním po reálných příhodách jeho dětských let, riskujeme, že nám později bude vytýkat, že jsme se zmýlili, a vysměje se nám pro naši zdánlivou lehkověrnost. Pro náš návrh, abychom fantazii a skutečnost postavili na roveň a zprvu se nestarali o to, zda dětské prožitky, které máme objasnit, jsou jedním, či druhým, nemá dlouhou dobu žádné porozumění. Ale přesto je toto zřejmě jedině správný postoj k těmto duševním produktům. I v nich je něco svým způsobem skutečného; zůstává fakt, že si nemocný takové fantazie vytvořil, a tento fakt má pro jeho neurózu význam sotva menší, než kdyby byl obsah těchto fantazií skutečně prožil. Těmto fantaziím je nutno přiznat psychickou realitu na rozdíl od reality materiální a pomalu se učíme chápat, že ve světě neuróz je psychická realita rozhodující.

Mezi událostmi, které se v rané historii neurotiků vždy znovu vracejí a podle všeho sotva kdy chybějí, jsou některé obzvlášť závažné, a proto se domnívám, že si zaslouží, abych je proti ostatním obzvlášť zdůraznil. Jako vzor tohoto typu mohu uvést: pozorování pohlavního styku rodičů, svedení nějakou dospělou osobou a hrozba kastrací. Bylo by velkým omylem předpokládat, že u nich nikdy nejde o realitu materiální; dotazy u starších rodinných příslušníků lze naopak jejich objektivní reálnost často nesporně prokázat. Tak např. nebývá nijak vzácné, že malému chlapci, který si začíná nezpůsobně hrát se svým pohlavním údem a ještě neví, že se takové počínání musí skrývat, rodiče nebo vychovatelé pohrozí urážnutím pohlavního údu nebo ruky, která takto hřeší. Když se vyptáme rodičů, často přiznají, že takové zastrašení pokládali v daném případě za účelné; někteří lidé mají na tuto pohružku správnou vědomou vzpomínku, zejména tehdy, když k ní došlo v letech poněkud pozdějších. Jestliže hrozbu vyslovuje matka nebo jiná ženská osoba, přisuzuje její provedení obvykle otci

nebo – lékaři. V proslulé knížce „Struwelpeter“ od frankfurtského dětského lékaře Hoffmanna, která vděčí za svoji oblibu právě porozumění pro sexuální a jiné komplexy dětského věku, najdete kastraci v zmírněné podobě, nahrazenou odříznutím palce, jež má být trestem za tvrdošíjné dumláním. Je ale svrchovaně nepravděpodobné, že by se dětem hrozilo kastrací tak často, jak často se tato hrozba vyskytuje v analýzách neurotiků. Za uspokojivé pokládáme vysvětlení, že dítě si takovou hrozbu zkonstruuje na základě různých náznaků, pomocí vědění, že autoerotické

263

ukojení je něčím zakázaným, a pod pojmem, který na ně učinil objev ženského pohlavního ústrojí. Zrovna tak není naprosto vyloučeno, že se malé dítě, pokud se mu nepřipisuje žádná chápavost a žádná paměť, stává svědkem pohlavního aktu mezi rodiči a jinými dospělými osobami i v jiných rodinách, než jen v rodinách proletářských, a nelze pokládat za nemožné, že dítě pak dodatečně tento svůj dojem pochopí a reaguje na něj. Je-li však tento pohlavní styk popisován s nejpodrobnějšími detaily, které lze jen těžko pozorovat, nebo ukáže-li se, jak tomu převážně bývá, že jde o pohlavní styk ze zadu, more ferarum, není jistě pochyb o tom, že se tato fantazie opírá o pozorování pářících se zvířat (psů) a že je motivována neukojenou zírání slastí dítěte v pubertálních letech. Nejkrajnějším výkonem tohoto druhu jsou pak fantazie o pozorování rodičovského koitu v době, kdy pacient ještě pobýval nezrozen v mateřském lůně. Obzvláště významná je fantazie o svedení, neboť až příliš často nejde o fantazii, nýbrž o reálnou vzpomínku. Ale naštěstí není přece jen reálná tak často, jak by se podle výsledků analýzy zprvu zdálo. Svedení staršími nebo stejně starými dětmi je přece jen vždy častější než svedení dospělými, a když se u dívek, které v historii svého dětství uvádějí tuto událost, objevuje jako svědce dost pravidelně otec, nemůže být pochyb ani o fantazijní povaze tohoto obvinění, ani o motivu, který k němu pudí. Fantazií o svedení tam, kde k žádnému svedení nedošlo, zakrývá dítě zpravidla autoerotické období své sexuální aktivity. Ušetří si tím zahanbení z masturbace, když si pro tyto nejranější doby zpětnou fantazií přimyslí nějaký vytoužený objekt. Nemyslete si ostatně, že sexuální zneužití dítěte nejbližšími mužskými příbuznými patří veskrze jen do říše fantazie. Většina analytiků bezpochyby ošetřovala případy, v nichž takové vztahy byly reálné a mohly být nesporně konstatovány; jenomže i pak spadají do pozdějších let dětství a do ranějších let byly dodatečně přesunuty.

Nemůžeme se ubránit dojmu, že takové dětské zážitky jsou nějak nezbytně požadovány a patří k základnímu fondu neurózy vůbec. Jsou-li obsaženy v reálných prožitcích, pak je dobře; jestliže je realita neposkytla, jsou zkonstruovány z náznaků a doplněny fantazií. Výsledek je stejný a dodnes se nám nepodařilo prokázat, že by se následky od sebe nějak lišily, jestliže měla na těchto událostech z dětství větší podíl fantazie, nebo realita. Máme tu právě zase jeden z oněch vztahů vzájemného doplňování, o nichž už tak často byla zmínka; v tomto případě jde ovšem o vztah ze všech těch, které jsme poznali, nejpodivnější. Odkud se bere potřeba těchto fantazií a materiál pro ně? O jejich pudových zdrojích nemůže být jistě pochyb, ale zbývá vysvětlit fakt, že bývají pokaždé vytvářeny tytéž fantazie s tímž obsahem. Mám na to odpověď, vím však, že vám bude připadat odvážná. Domnívám se, že tyto fantazijní prazážitky (Urphantasien) – tak bych je rád nazval, a spolu s nimi jistě i některé další

264

– jsou fylogenetickým majetkem. Individuum se v nich přenáší přes meze vlastního prožitku, pokud tento vlastní prožitek byl příliš kusý, a čerpá z prožitků rodové minulosti. Případá mi dobře možné, že všechno, co nám dnes v analýze bývá vyprávěno jako fantazie, svedení dětí, sexuální vzrušení vzbuzené pozorováním pohlavního styku rodičů, hrozba kastrací – anebo spíš kastrace sama –, bylo kdysi v pravěku lidské rodiny realitou, a že dítě rozprádající takové fantazie vyplňuje prostě jenom mezery individuální pravdy pravdou předhistorickou. Opět v nás klíčí tušení, že nám psychologie neuróz uchovala z dávných pozůstatků lidského vývoje

víc než všechny ostatní prameny.

Pánové! To, o čem jsme právě hovořili, nás nutí, abychom se podrobněji zabývali i vznikem a významem oné duševní činnosti, která je označována jako „fantazie“. Těší se, jak je vám známo, obecně vysokému ocenění, ale její postavení v duševním životě nebylo dosud dostatečně objasněno. Mohu vám o tom říci pár slov. Jak víte, je lidské Já zevní nutností pozvolna vychováno k oceňování reality a k tomu, aby se řídilo principem reality, a přitom se musí přechodně nebo trvale vzdát různých objektů a cílů svého úsilí o slast. Ale zříkat se slasti připadalo člověku vždy zatěžko; nedokáže to bez jistého druhu odškodnění. Vyhradil si proto určitou duševní činnost, v níž je všem zdrojům slasti a cestám k ní, kterých se vzdal a které opustil, přiznáno právo na další existenci, na takovou formu existence, v níž jsou zproštěny nároků reality a toho, čemu říkáme prověřování realitou. Každá touha vyúsťuje v představu, v níž je zobrazena jako splněná: není pochyb, že prodlévání u takových fantazií vyjadřujících splněné touhy přináší jisté uspokojení, i když při tom není nijak narušeno vědomí, že nejde o skutečnost. V činnosti fantazie požívá tedy člověk dále svobody oproštěné od zevního tlaku, které se ve skutečnosti už dávno vzdal. Daří se mu být střídavě ještě živočichem, který jde jen za slastí, a pak zase rozumnou bytostí. Nevystačí prostě jen s oním skrovným uspokojením, které může vydobýt na skutečnosti. „Bez výpomocných prostředků se vůbec nelze obejít“, řekl jednou Th. Fontane. Vytvoření této duševní říše fantazie má dokonalý protějšek ve zřizování „rezervací“, „přírodních parků“, zakládaných tam, kde je nebezpečí, že požadavky zemědělství, dopravy a průmyslu by původní podobu země rychle změnily až k nepoznání. Přírodní park uchovává tento starý stav, který byl jinak všude s lítostí obětován nutnosti. V něm smí všechno bujet a růst, jak samo chce, i to, co je neužitečné, ba dokonce škodlivé. Takovou chráněnou oblastí, která nepodléhá principu reality, je i duševní říše fantazie.

Nejnámějšími výtvoři fantazie jsou takzvané „denní sny“, které už známe, představované ukojením ctižádostivých, velikašských a erotických přání, která bují tím vydatněji, čím víc skutečnost nabádá ke skromnosti a odříkavosti. Podstata štěstí, které skýtá fantazie, obnovení nezávislosti

265

slastných prožitků na souhlasu reality, ukazuje se v nich zcela zjevně. Víme, že takové denní sny jsou jádrem a předobrazem snů nočních. Noční sen není v podstatě ničím jiným než denním snem, který se mohl uplatnit díky noční svobodě duševních hnutí a který byl noční formou duševní činnosti deformován. Sblížili jsme se už s představou, že ani denní sen není nezbytně vědomý, že existují i nevědomé denní síly. Takové nevědomé denní sny jsou zrovna tak zdrojem snů nočních jako i neurotických symptomů.

Význam fantazie pro tvorbu symptomů se vám ujasní tím, co vám chci nyní povědět. Řekli jsme, že narazí-li libido na odepření, obsazuje regresivně pozice, které už opustilo, ale na nichž přesto ulpěla jistá jeho kvanta. To nevezmeme nazpět, ani nebudeme opravovat, ale musíme sem vřadit jeden střední člen. Jak nachází libido cestu k těmto místům fixace? Nuže, libido se nevzdalo všech těch objektů a směrů, kterých se zřeklo, zcela a v každém smyslu. Podrzuje si je nebo jejich deriváty pořád ještě s jistou intenzitou v představách fantazie. Stačí tedy, aby se libido stáhlo jen do těchto fantazií, a od nich pak najde otevřenou cestu ke všem vytěsněným fixacím. Tyto fantazie se těšily jisté shovívavosti, mezi nimi a Já nedocházelo ke konfliktu, ať byly protiklady mezi obojím sebeostřejší, pokud jen byla dodržena jistá podmínka. Jde o podmínku kvantitativní, která je nyní zpětným prouděním libida k těmto fantaziím narušována. Tímto přídatkem se energické obsazení fantazií tak zvýší, že se stávají náročnými a vyvíjejí určitý tlak směrem k realizaci. To činí konflikt mezi nimi a Já nevyhnutelným. Třebaže byly předtím předvědomé nebo vědomé, nyní podléhají vy těsnění ze strany Já a jsou vystaveny přitažlivosti ze strany nevědomí. A od fantazií, které jsou nyní nevědomé, putuje libido zpátky až k jejich zdrojům v nevědomí, ke svým vlastním fixacím.

Zpětný pochod libida k fantazii je zprostředkující fází na cestě k tvorbě symptomů a tato fáze si jistě zaslouží zvláštní označení. C. G. Jung pro ni razil velmi vhodné jméno introverze, ale dával mu neúčelně i jiné významy. Nám bude i nadále introverze označovat odvrát libida od množství reálného ukojení a nadměrné obsazení fantasií, které byly dosud trpěny jako neškodné. Introvertovaný člověk není ještě neurotikem, ale je v jisté labilní situaci; nenajde-li pro své nahromaděné libido jiná východiska, bude nutně muset při nejbližším přesunu sil vytvářet symptomy. Nereálný charakter neurotického ukojení a zanedbávání rozdílu mezi fantasií a skutečností jsou naproti tomu podmíněny už tímto prodlením na stupni introverze.

Jistě jste postřehli, že jsem v posledních výkladech vřadil do soustavy etiologických souvislostí nový faktor, totiž kvantitu, velikost energií, o které jde; tento faktor musíme všude ještě vzít v počet. S čistě kvalitativní analýzou etiologických podmínek nevystačíme. Anebo abychom to řekli

266

ještě jinak, pouze **dynamické** pojetí těchto duševních procesů je nepostačující, je zapotřebí doplnit je ještě hlediskem **ekonomickým**. Musíme si říci, že konflikt mezi dvěma tendencemi nepropukne, pokud není dosaženo jisté intenzity obsazení, i když třeba v jejich obsahu existovaly podmínky pro něj už dávno. Zrovna tak i patogenní význam konstitučních faktorů je závislý na tom, oč větší podíl ve vrozené konstituci má jeden dílčí pud na rozdíl od pudu jiného; lze si dokonce představit, že vrozené sklony všech lidí jsou kvalitativně stejné a liší se právě jen těmito poměry kvantitativními. Neméně rozhodující význam má kvantitativní faktor i pro odolnost proti neurotickému onemocnění. Záleží na tom, jak velké **množství** nepoužitého libida může daná osoba udržet v rovnováze a **jak** velkou část svého libida může od sexuálních cílů převést k cílům sublimačním. Konečný cíl duševní činnosti, který lze kvalitativně popsat jako usilování o slast a o vyloučení nelibosti, jeví se z ekonomického hlediska jako úkol zvládnout kvanta vzruchů (podnětová kvanta) působící v duševním aparátu a zabránit jejich nahromadění, které vytváří nelibost.

Tolik jsem vám chtěl tedy povědět o tvorbě symptomů při neurózách. Ale abych nezapomněl ještě jednou výslovně zdůraznit: všechno, co zde bylo řečeno, vztahuje se jen na tvorbu symptomů při hysterii. Už u nutkavé neurózy vypadá mnohé jinak – i když to, co je podstatné, zůstává zachováno. Protiobsazení čelící pudovým nárokům, o nichž jsme se zmínili i u hysterie, u nutkavé neurózy vystupují do popředí a určují ráz klinického obrazu takzvanými „reaktivními výtvořky“. Zrovna takové a ještě dalekosáhlejší odchylky zjišťujeme i u ostatních neuróz, kde výzkum mechanismů uplatňujících se při tvorbě symptomů není ještě v žádném bodě uzavřen.

Než se s vámi dnes rozloučím, chtěl bych na okamžik ještě obrátit vaši pozornost k jedné stránce fantazijního života, která si zaslouhuje nejobecnější zájem. **Existuje totiž i zpětná cesta od fantazie k realitě, a to je – umění.** Umělec je v podstatě také člověk introvertovaný, který nemá daleko k neuróze. Je tísněn nadměrně silnými pudovými potřebami, chtěl by si získat čest, moc, bohatství, slávu a lásku žen; k tomu, aby tohoto ukojení dosáhl, chybějí mu však prostředky. Proto se jako každý jiný neukožený odvrací od skutečnosti a přenáší všechn svůj zájem i svoje libido na výtvořky svého fantazijního života, které splňují jeho touhy, a od nichž by ovšem mohla vést cesta k neuróze. Musí se bezpochyby sejít mnoho příčin, aby se toto nestalo celkovým vyústěním jeho vývoje; je známo, jak právě umělci často trpívají částečným ochromením své výkonnosti způsobeným neurózami. Pravděpodobně je v jejich konstituci silná schopnost k sublimaci a jistá pohyblivost oněch vy těsnění, která rozhodují o výsledku konfliktu. Zpětnou cestu k realitě nachází však umělec způsobem, který se pokusím charakterizovat. Není samozřejmě

267

jediný, kdo žije ve fantazii. Hraniční říše fantazie se těší obecnému lidskému uznání a každý

strádající očekává odtud zmírnění a útěchu. Ale pro neumělce je čerpání slasti ze zdrojů fantazie velmi omezeno. Neúprosnost jejich vy těsnění je nutí, aby se spokojili se skrovnými denními sny, které ještě smějí být vědomé. Je-li však někdo skutečným umělcem, má k dispozici víc. Dovede za své první denní sny zpracovat tak, aby byly zbaveny všeho příliš osobního, co cizí lidi odpuzuje, a aby z nich mohli mít požitky i ostatní. Dokáže je také do té míry zmírnit, aby neprozrazovaly tak snadno svůj původ ze zapovězených zdrojů. Má dále záhadnou schopnost ztvárnit určitý materiál tak, že se stane věrným obrazem jeho fantazijních představ, a je s to dosáhnout toho, aby s tímto zobrazením jeho nevědomé fantazie bylo pro něho spjato tolik slasti, že jsou tím jeho vy těsnění alespoň přechodně převážena a zrušena. Dokáže-li toto všechno, umožní i ostatním, aby čerpali z vlastních uzavřených zdrojů slasti opět útěchu a úlevu, získává jejich vděčnost a obdiv a dosáhne nyní díky své fantazii toho, čeho předtím dosáhl pouze ve své fantazii: cti, moci a lásky žen.